

Kim był Eduard Pernkopf i jaka jest prawda o jego atlasie anatomicznym?

Who was Eduard Pernkopf and what is the truth about his anatomical atlas?

Medical Review Auschwitz Project, Wydawnictwo Medycyna Praktyczna

Streszczenie

Eduard Pernkopf (1888-1955) był austriackim profesorem anatomii, dziekanem Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu w Wiedniu i jego rektorem. Pernkopf wstąpił do NSDAP w 1933 roku. Znany jest z uwagi na siedmiotomowy atlas anatomii topograficznej („Topographische Anatomie des Menschen, Lehrbuch und Atlas der regionar-stratigraphischen Preparation”), często potocznie nazywany atlasem Pernkopa lub po prostu „Pernkopfem”. Dzieło to jest uważane za wybitne osiągnięcie w dziedzinie artystycznej i naukowej. Dopiero niedawno odkryto, że Pernkopf i jego rysownicy: Erich Lepier, Ludwig Schrott, Karl Endtresser i Franz Batke korzystali podczas pracy ze zwłok straconych przez zgilotynowanie więźniów politycznych. Rysunki wykonywane przez nich powstawały na specjalnie przygotowanym papierze, a technika, którą wykorzystywali, sprawiała, że ryciny były bliskie rzeczywistości. Trzech z nich podpisując swoje prace, umieszczało na nich symbole nazistowskie. W 1995 roku historia atlasu Pernkopa zyskała szerokie zainteresowanie za sprawą prof. Edzarda Ernsta, który postawił przypuszczenie, że ciała pozyskiwane przez badaczy pochodziły z więziennych egzekucji oraz szpitala dla dzieci w Wiedniu. Rok po nim prof. Howard Israel odkrył nazistowskie symbole ukryte w podpisach na rycinach jednego z pierwszych wydań atlasu. To wzbudziło publiczną debatę na temat dalszego używania atlasu dla celów naukowych oraz doprowadziło do przeprowadzenia dochodzenia przez Radę Senatu Uniwersytetu Wiedeńskiego. W rezultacie przeprowadzonych badań ustalono, że atlas nie będzie już wznawiany, a istniejące kopie zostaną opatrzone stosownymi informacjami.

Summary

Eduard Pernkopf (1888-1955) was an Austrian professor of anatomy who later served as a dean of the medical school and rector of the University of Vienna. Pernkopf himself joined the Nazi Party's foreign organization in 1933. He is best known for his seven-volume anatomical atlas *Topographical Anatomy of Man* (“*Topographische Anatomie des Menschen, Lehrbuch und Atlas der regionar-stratigraphischen Preparation*”) often colloquially known as the Pernkopf atlas or just “Pernkopf”. It is considered a scientific and artistic masterpiece. It has been in recent years found that Pernkopf and the artists working for him: Erich Lepier, Ludwig Schrott, Karl Endtresser and Franz Batke used executed political prisoners as their subjects. Using a special treatment of the paper used for watercolor they created the images that look like living tissue in print. But they also used the Nazi symbols in their work for the

Słowa kluczowe

Eduard Pernkopf, atlas Pernkopa, nazistowskie anatomie

Keywords

Eduard Pernkopf, Pernkopf's atlas, Nazi anatomists

atlas. In 1995 Pernkopf and his atlas came into the focus of a controversy in scientific ethics following the publication of a paper by Professor Edzard Ernst revealed that the subject bodies may have in some cases been those of executed prisoners and children killed in a Viennese hospital. A year later Dr. Howard Israel discovered many of the Nazi symbols in the artists' signatures. Since then physicians have discussed whether it is ethical to use the atlas. This resulted in the establishment of the Senatorial Project of the University of Vienna in 1997. As a result, the atlas' publisher directed that an insert noting this possibility be mailed to all libraries holding the atlas, and stopped printing new copies.

WSTĘP

Siedmiotomowy „Atlas anatomiczny człowieka” Pernkopa (wł. „Topographische Anatomie des Menschen, Lehrbuch und Atlas der regional-stratigraphischen Präparation”) można znaleźć w najważniejszych ośrodkach medycznych na całym świecie. Nie ulega wątpliwości, że przez dziesięciolecia pozwalał kształcić wielu anatomów, chirurgów i lekarzy innych specjalizacji. Był pierwszym tego typu wydawnictwem prezentującym kolorowe ryciny powstałe dzięki opracowaniu specjalnej techniki malarskiej. Pod względem medycznym i artystycznym stanowi wybitne osiągnięcie w dziedzinie ilustracji anatomicznej i posiada wielką wartość intelektualną zarówno dla anatomów, jak i chirurgów, zwłaszcza otolaryngologów, chirurgów plastycznych, okulistów, chirurgów twarzowo-szczękowych i ortopedów (1). Mimo wysokiej ceny i niezwyklej drobiazgowości „stanowi klasę samą w sobie i jest nadal podstawowym punktem odniesienia” dla innych atlasów (2). Dlaczego zatem tak wybitne dzieło zostało wycofane z półek bibliotek i przeniesione do zbiorów muzealnych, a jego autor oskarżony o sprzeniewierzenie się przysiędze Hipokratesa?

KIM BYLI AUTOR ATLASU EDUARD PERNKOPF I JEGO WSPÓŁPRACOWNICY?

Eduard Pernkopf był synem lekarza praktykującego w Dolnej Austrii, ale w odróżnieniu od swego ojca nie interesował się medycyną, lecz muzyką (ryc. 1). Nagła śmierć ojca zmusiła go jednak do wyboru zawodu gwarantującego samodzielne utrzymanie. Wybór padł na medycynę. Już w czasie studiów Pernkopf był pod wielkim wrażeniem profesora Ferdynanda Hochstettera, dyrektora wiedeńskiego Instytutu Anatomii. Po uzyskaniu dyplomu na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Wiedeńskiego w 1912 roku rozpoczął nauczanie anatomii i chociaż w czasie I wojny światowej przez rok służył w armii jako lekarz wojskowy, to po demobilizacji niezwłocznie powrócił do nauczania anatomii. W 1920 roku został asystentem Hochstettera w Wiedniu, 8 lat później – profesorem anatomii, a w 1933 roku – następcą swojego mistrza. Uwielbienie, jakim go darzył, było tak wielkie, że przejmując katedrę, uklęknął przed Hochstetterem i pocałował go w rękę podczas publicznej ceremonii. W tym samym roku wstąpił do partii nazistowskiej, a rok później do SS. Jego kariera nabrała zawrotnego tempa. W 1938 roku został dziekanem Wydziału Lekarskiego oraz redaktorem naczelnym najbardziej poczytnego czasopisma medycznego „Wiener Klinische Wochenschrift”, na łamach którego prezentował swoje rasistowskie poglądy (3).

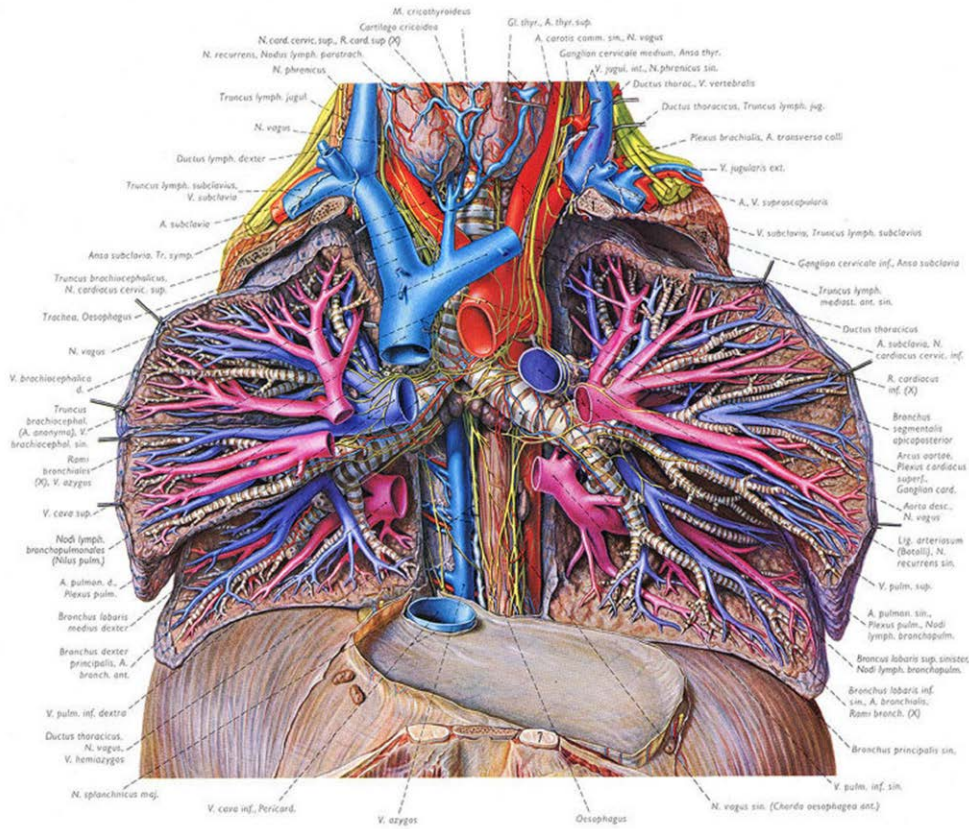

Ryc. 1. Eduard Pernkopf wraz z rysownikami. Stoją od lewej: Karl Endtresser, Ludwig Schrott, Wener Platzler i Franz Batke. Fotografia ze zbiorów F. Platzera. Pochodzi z artykułu Dacida J. Williamsa The History of Eduard Pernkopf's "Topographische Anatomie des Menschen"

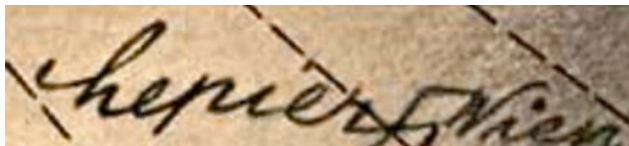
PRACE NAD ATLASEM

W 1933 roku Pernkopf podpisał kontrakt z berlińsko-wiedeńskim wydawnictwem Urban & Schwarzenberg. Przedmiotem umowy było opracowanie trzech tomów atlasu anatomicznego. Wydawnictwo rozpoczęło poszukiwanie rysowników. Pierwszym, który odpowiedział na zamieszczone w prasie przez wydawcę ogłoszenie, był Erich Lepier, absolwent średniej szkoły technicznej, samouk w zakresie sztuki rysowniczej. Mimo faktycznego braku wykształcenia w tym kierunku jego rysunki były bogate w detale i niezwykle dokładne. Lepier stosował technikę suchego pędzla oraz wykorzystywał wysokopigmentowane akwarele firmy Schmincke. Malował na papierze firmy Schoellershammer gruntowanym wyciągiem z żółci wołu, by uzyskać idealną do pracy z detalami powierzchnię. Technikę tę stosowali także kolejni dołączający do zespołu rysownicy: Ludwig Schrott, Karl Endtresser i Franze Batke, także członkowie NSDAP (ryc. 2). Trzech z nich sygnowało swoje ilustracje anatomiczne symbolami nazistowskimi. Lepier często umieszczał przy swoim nazwisku swastykę, Endtresser i Batke podpisywali się, wykorzystując symbol SS (ryc. 3) (3).

Pierwszy, niemieckojęzyczny tom atlasu ukazał się w 1937 roku, drugi w 1943 roku. Wybuch wojny nie przerwał pracy Pernkopa. Co więcej, terror nazistowski sprzyjał jego badaniom, ponieważ zwłoki niezbędne do prac

Ryc. 2. Ilustracja autorstwa Franza Batke w "Topographische Anatomie des Menschen". Domena publiczna. <https://www.bbc.com/news/health-49294861>

Ryc. 3. Podpis Ericha Lepiera z wkomponowaną swastyką w "Topographische Anatomie des Menschen". Domena publiczna

ilustracyjnych zaczęto pozyskiwać z egzekucji zasądzonych przez Wiedeński Sąd Okręgowy (Wiener Landesgericht). Praktyka wykorzystywania do badań anatomicznych zwłok osób straconych sięgała w Austrii XV wieku (4). Także w myśl Dekretu Powszechnego Ministra Edukacji Rzeszy z 18 lutego 1939 roku zwłoki osób straconych mogły być przydzielane wydziałowi anatomii najbliższego uniwersytetu do celów badawczych i dydaktycznych. Dzięki temu dekretowi Instytut Anatomii w Wiedniu otrzymał co najmniej 1377 ciał straconych, w tym 8 ofiar pochodzenia żydowskiego (2). W 1943 roku Pernkopf został mianowany rektorem Uniwersytetu Wiedeńskiego i chociaż trzech z jego rysowników zostało powołanych do armii, to prace nad tekstem oraz ilustracjami trwały nadal (3). Przerwało je dopiero zakończenie wojny. Pernkopf trafił do założonego przez aliantów obozu w Glasenbach koło Salzburga, gdzie pracował fizycznie do 1948 roku. Nie został oskarżony o zbrodnie wojenne,

jednak po powrocie do Wiednia nie mógł już objąć swojego stanowiska. Aby mógł kontynuować prace nad atlasem, przeznaczono na jego pracownię dwa pokoje w wiedeńskim Instytucie Neurologii. Wkrótce dołączyli do niego jego rysownicy, zatrudniono w tym celu także dodatkowe osoby. Pernkopf pracował przez 18 godzin na dobę, codziennie. Był niewątpliwie pracoholikiem, ale i doskonałym badaczem. Tom trzeci atlasu ukazał się w 1952 roku. Tom czwarty ukończono już po jego śmierci w 1955 roku (5). Zmarł z powodu udaru mózgu (3).

CZY TO MOŻLIWE, ŻE NIKT NIE ZAUWAŻYŁ UKRYTYCH SYMBOLI NAZISTOWSKICH I KIM BYŁY OFIARY EGZEKUCJI?

Na początku lat 60. XX wieku z klisz drukarskich zawierających ilustracje usunięto swastyki i runiczne litery SS. Pierwsze, dwutomowe anglojęzyczne wydanie atlasu zawierało jeszcze dwa rysunki opatrzone nazistowskimi symbolami, które umknęły uwadze korektorów (6). W kolejnych wydaniach tych symboli nie można się już doszukać. Jednak sam atlas nadal pozostawał w użyciu. Pojawiło się zatem pytanie o to, czy powinniśmy z niego korzystać, a jeśli tak, to na jakich zasadach? Pierwszym, który zadał to pytanie w publicznej debacie, był profesor Edzard Ernst, który na łamach „Annals of Internal Medicine” z 1995 roku opisywał funkcjonowanie Uniwersytetu Wiedeńskiego w 1938 roku oraz dowodził, że

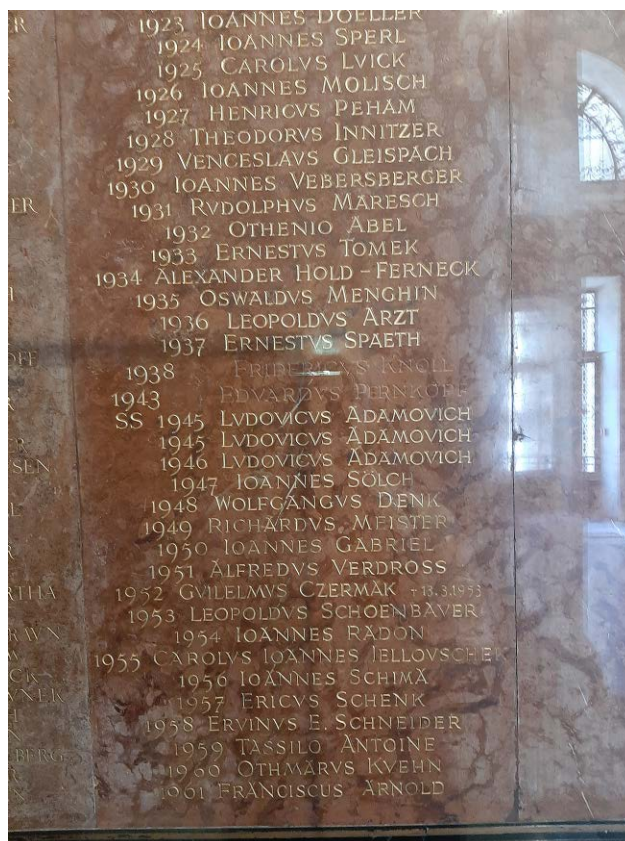
do stworzenia ilustracji zawartych w atlasie wykorzystano zwłoki dzieci zabitych w wiedeńskim szpitalu oraz że Instytut Anatomii Pernkopfa używał ciał straceńców do celów dydaktycznych. Autor podejrzewał, że część eksponatów nadal znajduje się w zbiorach uniwersytetu (7). Rok później do redaktora „Journal of the American Medical Association” został skierowany list podpisany przez profesora chirurgii stomatologicznej z Uniwersytetu Columbia, dr. Howarda Israela, oraz profesora medycyny rodzinnej i społecznej z Uniwersytetu w Toronto, dr. Williama Seidelmana (8). Był on wynikiem odkrytych przez jednego z nich symboli ukrytych w ilustracjach zamieszczonych w atlasie.

Chirurg szczękowy dr Howard Israel korzystał z anglojęzycznej wersji atlasu Pernkopfa przez ponad 20 lat swojej praktyki lekarskiej, przygotowując się do zabiegów operacyjnych (5). Ryciny zamieszczone w atlasie przedstawiały przekroje ciała ludzkiego z ogromną dokładnością i starannością, jaką nie mógł się pochwalić żaden inny atlas. Historia jego twórców i okoliczności, w jakich powstawał, były mu jednak zupełnie nieznane, aż do kwietniowego dnia 1994 roku, kiedy jeden z jego kolegów dostrzegłszy, że korzysta z atlasu, powiedział mu, że słyszał, iż rysunki przedstawiają ciała osób zamordowanych przez nazistów. Poruszony tą uwagą dr Israel odnalazł w bibliotece Uniwersytetu Columbia niemieckie wydania atlasu z lat 1937, 1943 i 1952. Na jednej z rycin atlasu przedstawiającej ciało ciężarnej kobiety z rozciętym brzuchem w podpis autora – Lepiera – wkomponowana była swastyka. Kilka stron dalej można było zobaczyć przekrój płodu w macicy. Także ta rycina była jego autorstwa i tu również nazwisko „ozdabiała” swastyka. W tym samym wydaniu atlasu z 1943 roku dr Israel odnalazł rycinę drugiego rysownika – Endressera, który podpisał się, wstawiając w swoje nazwisko nazistowski symbol SS. Wstrząśnięty tym odkryciem, rozpoczął dalsze badania, w których z pomocą przyszedł mu prof. Seidelman. W swoim liście Israel i Seidelman określili atlas Pernkopfa jako „dziełnictwo tragicznego okresu nadużyć przenikających całe środowisko medyczne” (8). Byli przekonani, że obowiązkiem naukowców jest ustalenie, kim były ofiary. Pierwsze odpowiedzi skierowane od wydawcy były niezdarne, chybione, niedowierzające faktom. Częściowo było to spowodowane niską publiczną wrażliwością na zagadnienie autopsji, sekcji i anatomicznego wykorzystania ciał jako niedotyczące „żywego, czującego człowieka” (9). Ich dążenie do ustalenia prawdy rozpoczęło publiczną debatę na temat prawa do wykorzystania zwłok dla celów badawczych. Zarówno wspomniane artykuły, jak i wyniki dodatkowych poszukiwań doprowadziły do wystosowania w 1995 roku przez Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Yad Vashem oficjalnego wniosku o przeprowadzenie przez Uniwersytet Wiedeński dochodzenia w sprawie okoliczności powstania atlasu Pernkopfa. Śledztwo było szczególnie trudne z racji upływu lat oraz zniszczeń wojennych, jakie dotknęły Instytut Anatomii w wyniku nalotów bombowych w lutym 1945 roku (9). Końcowy raport komisji działającej na Uniwersytecie Wiedeńskim został ogłoszony 1 października 1998 roku. Ujawnił on olbrzymią liczbę zwłok przekazanych

do Instytutu w czasie wojny oraz dookreślił, że ofiarami byli w większości więźniowie polityczni sprzeciwiający się reżimowi nazistowskiemu (4).

CZY ETYCZNE JEST KORZYSTANIE Z DANYCH MEDYCZNYCH POZYSKANYCH PRZEZ NAZISTÓW?

Po ustaleniu faktów dotyczących powstawania atlasu Pernkopfa przyszła kolej na zadanie sobie pytania o zasadność wykorzystania podręcznika zawierającego rysunki przedstawiające ofiary zbrodni nazistowskich. W swojej publikacji „Bioetyka i Holokaust. Studia przypadków” Tessa Chelouche i Geoffrey Brahmmer odpowiadają, iż istnieje wiele możliwych stanowisk w tej debacie etycznej. Wiele osób jest zdania, że jeśli istnieje taka potrzeba, to zarówno atlas, jak i inne informacje powinny być wykorzystywane w badaniach medycznych i do celów edukacyjnych bez żadnych ograniczeń i cenzury. Nikt nie ma już bowiem wpływu na to, w jaki sposób pozyskiwano zwłoki, a wiedza często rodzi się w warunkach, które nie są idealne czy etyczne. Współcześnie korzystanie z informacji zawartych w atlasie może mieć pozytywne efekty i przynosić korzyści, np. uratować komuś życie lub umożliwić chirurgowi przeprowadzenie operacji w sposób bardziej precyzyjny. Inni uważają, że informacje powinny być wykorzystane do celów badawczych i edukacyjnych z zastosowaniem omówienia

Ryc. 4. Tablica upamiętniająca rektorów Uniwersytetu w Wiedniu. Nazwisko Eduarda Pernkopfa pozbawiono złożenia. Fot. Maria Ciesielska

kontrowersji związanych z powstawaniem atlasu (informacje powinny być umieszczone w nowych wydaniach atlasu lub załączone do egzemplarzy bibliotecznych). Są też tacy, którzy podnoszą argument, że jeśli nie będziemy wykorzystywać tych danych, wzmocnimy pozycję osób negujących Holocaust i zaprzepaścimy pamięć o niewinnych ofiarach eksperymentów. Publikowanie tych informacji nie tylko potwierdza, że okrucieństwa wojny rzeczywiście miały miejsce, ale także – poprzez pamięć o nich – pomaga zapobiegać im w przyszłości. W odczuciu niektórych osób wykorzystując takie informacje, oddajemy cześć ofiarom. W przeciwnieństwie do nich stoją ci, dla których nauka i etyka stanowią nierozdzielalną całość i nie można usprawiedliwiać korzystania z wyników badań, które przeprowadzali lekarze nie liczący się z zasadami etyki i które powodowały niewyobrażalne cierpienie. W końcu są również tacy, którzy twierdzą, że wykorzystanie danych naukowych zgromadzonych przez nazistów w wyniku ich zbrodniczej działalności sprzyja powtórzeniu takich naruszeń etyki biomedycznej, ponieważ

może uchodzić za rodzaj przyzwolenia i usprawiedliwienia dla eksperymentów medycznych prowadzonych w sposób nieetyczny w imię rozwoju badań naukowych (2).

Jak poradzić sobie zatem z tym dylematem? W 1994 roku wstrzymano kolejne wydania atlasu. W większości bibliotek w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii do istniejących w zbiorach woluminów dołączono informację dla czytelnika na temat okoliczności powstawania atlasu. W 2003 roku wydawnictwo Urban & Schwarzenberg przekazało prawa do atlasu Elsevier, które w 2019 roku przekazało oryginalne ryciny Uniwersytetowi Medycznemu w Wiedniu. Przechowywane są obecnie w wiedeńskim Muzeum Medycyny Josephinum i udostępniane historykom medycyny i bioetykom dla celów dydaktycznych (6). Na tablicy upamiętniającej rektorów Uniwersytetu Wiedeńskiego nazwisko Pernkopf zostało pozbawione złocień. Obok usytuowano tablicę informującą o przynależności do NSDAP i SS dwóch kolejnych rektorów pełniących swoje obowiązki w okresie II wojny światowej (ryc. 4).

Konflikt interesów Conflict of interest

Brak konfliktu interesów
None

Adres do korespondencji Correspondence

*Maria Ciesielska
Gen. T. Kościuszki 39, 05-230 Kobyłka
drmarciacsielska@gmail.com

nadesłano/submitted:
14.07.2021

zaakceptowano do druku/accepted:
04.08.2021

Piśmiennictwo

1. Snell RS: Pernkopf Anatomy: Atlas of Topographic and Applied Human Anatomy. Vol. 2, Thorax, Abdomen and Extremities, 3rd ed., Platzel; W. (cd), Monsen, H. (Transl). The New England Journal of Medicine 1990; 323(3): 205.
2. Chelouche T, Brahmér G: Bioetyka i Holocaust. Studia przypadków. Kraków 2019.
3. Williams DJ: The history of Eduard Pernkopf's 'Topographische Anatomie des Menschen'. JBC (Journal of Biocommunication) 1988; 45(1): 19-29.
4. Hildebrandt S: How the Pernkopf Controversy Facilitated a Historical and Ethical Analysis of the Anatomical Sciences in Austria and Germany: A Recommendation for the Continued Use of the Pernkopf Atlas. Clinical Anatomy 2006; 19: 91-100.
5. Israel HA: The Nazi Origins of Eduard Pernkopf's Topographische Anatomie des Menschen: The Biomedical Ethical Issues. The Reference Librarian 1998; 29(61-62): 131-146.
6. Atlas MC: Ethics and access to teaching materials in the medical library. The case of the Pernkopf Atlas. Bulletin of the Medical Library Association 2001; 89(1): 51-58.
7. Ernst E: A leading medical school seriously damaged: Vienna 1938. Ann Intern Med 1995; 122: 789-792.
8. Israel HA, Seidelman WE: Nazi Origins of an anatomy text. The Pernkopf Atlas. Journal of the American Medical Association 1996; 276(20): 1633-1634.
9. Holubar K: The Pernkopf Story: The Austrian Perspective of 1998, 60 Years After it All Began. Perspectives in Biology and Medicine 2000; 43(3): 382-388.